

1. Богатько В. В. Явища еліпсису в мові сучасної публіцистики : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2005. 21 с.
2. Горобець Р. І. Комунікативно-прагматичний потенціал синтаксичних одиниць у мові сучасної української прози для дітей: дис. ... доктора філософії: 035 Філологія. Вінниця, 2024. 270 с.
3. Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти : монографія. Вінниця : Нова Книга, 2009. 400 с.
4. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. 516 с.

Список використаних джерел

1. Гаврош О. Галуна-Лалуна або Іван Сила на Острові Щастя. Львів : Видавництво Старого Лева, 2010. 374 с.
2. Ільчук Б. Чарівна країна або Країна Му. 2021 88 с.
[URL:https://libruk.com.ua/wp-content/themes/l/data/users/416/works/1/1.pdf](https://libruk.com.ua/wp-content/themes/l/data/users/416/works/1/1.pdf).
(дата звернення 15.11.2024).
3. Лебедева К. Птаха корабель. Київ : Грані-Т, 2007. 128 с.
4. Луцевська О. Задзеркалля. Львів : Видавництво Старого Лева, 2016. 128 с.
5. Луцевська О. Пан Коцький, Міра і море. Львів : Братське, 2015. 24 с.
6. Луцевська О., Вздутьська В., Окуляри і кролик-гном. Київ : Братське, 2018. 235 с.
7. Малик Г. Вуйко Йой і Лишиня : повість Київ : Грані-Т, 2010. 128 с.
8. Малик Г. Подорож Алі до країни сяк-таків. Вінниця : ПП Вид-во «Теза»; «Соняшник», 2006. 123 с.
9. Малик Г. Сміятися заборонено. Київ : Джерела М, 2005. 112 с.
10. Нестайко В. З. Дивовижні пригоди в лісовій школі: Секрет Васі Кицина. Енелолік, Уфа і Жахоб'як. Харків : ВД «ШКОЛА», 2011. 128 с.
11. Нестайко В. З. Одиниця з обманом : Повісті й оповідання. Харків : ВД «ШКОЛА», 2006. 320 с.
12. Пагутяк Книгоноші з Королівства. Вінниця : Теза, 2016. 287 с.

МОРФОНОЛОГІЧНА СТРАТИФІКАЦІЯ ДЕВЕРБАТИВІВ: ФОРМАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ ВИМІР

Інна Демешко

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української філології та журналістики,

Центральноукраїнський державний університет

імені Володимира Винниченка

E-mail: demeshkoim@gmail.com

Дослідження морфонологічних трансформацій похідних, аналіз структури словотвірних гнізд з вершинним дієсловом, установлення морфонологічних

класів і типів вершинних дієслів, визначення специфіки стратифікаційних підходів при аналізі морфонологічних трансформацій віддієслівних похідних – актуальна проблема граматики української мови. В україністиці типи морфонологічних змін у словотвірному процесі досліджували М. В. Кравченко, Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. О. Горпинич, В. П. Олексенко, М. Ю. Федурко, Н. П. Русаченко, Г. В. Пристай та ін. Новітні наукові спроби спрямовані на визначення морфонологічних класів і типів дієслівних основ в українській мові [1]. *Морфонологічна стратифікація* – диференціація морфонологічної підсистеми, мотивованої морфемною структурою слова. Аналізуючи питання теоретичної морфонології (словотвірної та словозмінної), помічаємо зв'язок між чергуванням і морфемною структурою слова, що сприяє визначенню типів консонантних альтернацій, морфонологічних класів і типів вершинних дієслів у словотвірному гнізді.

Формально-семантичні стратифікаційні морфонологічні підходи сприяють комплексному дослідженню морфонологічної структури похідного з фонологічними закономірностями (специфіка контактної зони – фіналь основи (або кореневої морфеми) та ініціаль форманта), морфемною, семантичною структурою слова, морфологічною специфікою похідних. Морфонологічні зміни на морфемному шві відбуваються за відповідних умов, урахувавши фіналь дієслівної основи та ініціаль форманта, а також характер морфонологічної позиції. При творенні похідних варто враховувати детонатор зміни, структуру твірного слова, напрямок мотивації. Аналіз словотвірних гнізд (СГ) із вершинним дієсловом, морфонологічних трансформацій девербативів сприяє установленню морфонологічних моделей, опису морфонологічної структури похідних, синтезувати план вираження новотворів або можливих похідних певної частини мови. Н. П. Русаченко зазначає, що «кореневі морфеми модифікуються у фінальній частині, а для суфіксальних істотна фонологічна позиція зачину» [4, с. 124]. Р. Бермудес-Оттеро звертає увагу на структуротворчі компоненти в похідному, розглядає питання модульності й локальності на стику морфології та фонології [5, с. 44–45], відмінності в продуктивності та в семантичній прозорості при трансформації дієслова в іменник [Там само, с. 75].

Ураховуючи стратифікаційні підходи при аналізі морфонологічних трансформацій віддієслівних похідних, доречно визначити чинники, які обмежують або стимулюють функціонування морфонологічних моделей семантичного або структурного характеру. До формальних чинників належать: 1) структурний тип основ. 2) структурні чинники, що не мають регулярної функції в плані змісту (морфонологічний аспект). Чинник, що обмежує функціонування моделей та їхніх варіантів, – характер фіналі основи дієслова та ініціаль форманта. До семантичних чинників належить: 1) лексичне значення твірних основ. 2) чинники, що мають формальне вираження в основах дієслів (вид; роди дії, властиві одновидовим дієсловам).

Визначено з неподільними вершинними дієсловами СГ – 5 морфонологічних класів, із подільними вершинними дієсловами – 7. Усі словотвірні гнізда з неподільним вершинним дієсловом розподілено між

25 морфонологічними типами, із членованим вершинним дієсловом розподілено між 50 морфонологічними типами, урахувавши характер дієслівної основи, комплекс морфонологічних трансформацій (консонантні чи вокалічні альтернативи, типи фінальних приголосних основи, характер неподільної дієслівної основи (відкрита, закрита), нарощення кореневої чи суфіксальної морфеми, зміна акцентних позицій (переміщення наголосу на кореневу чи суфіксальну морфеми). Проаналізовано морфонологічно марковані девербативи субстантивного, ад'єктивного, вербативного, адвербіального блоків [2].

На характер реалізації та регулярність морфонологічних явищ у словотворенні під час творення девербативів впливають структурно-фонематичні властивості, характеристики твірних основ та словотворчі афікси, особливості контактної зони на морфемному шві, позиція наголосу, усичення, кількість складів тощо. Для неподільних вершинних дієслів характерні відкриті й закриті дієслівні основи, для подільних вершинних дієслів – відкриті дієслівні основи. Для подільних дієслівних основ типовою є відкрита структура суфікса (V, VCV), тобто неприкрита або прикрито-відкрита (CV).

Аналіз морфонологічних особливостей девербативів сприяє виділенню морфонологічно релевантних ознак кореневих (основних) та афіксальних морфем. Для кореневих (основних) морфем характерні такі морфонологічно релевантні ознаки: 1) частиномовна належність; 2) фонологічна маніфестація контактної зони; 3) характер кореневої морфеми. До ознак суфіксів, що впливають на морфонологічну структуру похідних, належать: 1) закріпленість за певною частиною мови; 2) структура форманта; 3) зміна акцентних позицій. Аналізуючи деривати української мови, структуру словотвірного гнізда, теоретичні та емпіричні дослідження актуалізуються для вивчення стратифікаційних моделей. Стратифікаційні морфонологічні підходи сприяють комплексному дослідженню морфонологічної структури похідного з фонологічними закономірностями (специфіка контактної зони – фіналь основи (або кореневої морфеми) та ініціаль форманта), морфемною, семантичною структурою слова, морфологічною специфікою похідних.

Морфонологічна поведінка форманта залежить від структурно-семантичного критерію похідного. Урахування структури вершинних слів у словотвірному гнізді, особливості дериваційних процесів, морфонологічні правила діють для словозмінної та словотвірної морфонології [1]. Це помітно навіть на рівні консонантних чергувань: (г – ж): *перемогти* – *переможу*; *переможна* (хода); (к – ч): *наректи* – *наречу*, *наречена*; (ст – шч): *змістити* – *зміщу*, *зміщення*; (с – ш): *запросити* – *запрошувати*; *запрошення*; (зд – ждж): *їздити* – *їжджу*, *об'їжджений*; (д – дж): *спорудити* – *споруджувати*; *спорудження*; (с – д): *навести* – *наведення*, *само-*, *теплонаведення*; (в – вл): *травити*² (засвоювати їжу) – *травлення*; (м – мл): *томити* – *томлення*, *томління* (п – пл): *хапати* – *захопити* – *захоплення*; (с – д): *перекласти* – *перекладений* та ін. У вершинних дієсловах СГ іншомовного походження представлено інші типи чергувань, ніж у питомих: (г – к): *абстрагувати* – *абстракція*; (д – з'): *претендувати* – *претензія*.

Є. А. Карпіловська, розглядаючи систему і структуру української мови у функціонально-стильовому вимірі, зауважує, що стратифікація «спрямована на ієрархізацію, ...деталізацію понять» [3, с. 11]. Формально-семантичний стратифікаційний вимір морфонологічних трансформацій перспективний і має морфонологічне підґрунтя. Так, чергування твердих і м'яких приголосних (C//C') зумовлено морфонологічно перед ініціллю суфікса /i/, чергування приголосних (C//C) – перед ініціллю суфікса /e/. Для морфонологічно словотворчих суфіксів (-ін'н'-, -ій, -ен'н'-) та префіксів (*віді-, наді-, обі-, піді-, розі-*) характерна структурно-семантична природа при збереженні семантичних ознак твірного слова: *створіння, зародження, ставлення, щеплення; відіслати, підігріти, розібрати*. При творенні девербативів урахуються морфонологічні та семантичні критерії: у стратифікаційно-морфонологічних моделях основотвірний дериваційний процес (цикл, морфонологічний клас, тип мотивувальної основи), характер контактної зони, ініціаль форманта.

Аналізуючи морфонологічну структуру девербатива, необхідно враховувати специфіку основотвірної граматики (структуру вершинного дієслова СГ), семантику твірного і похідного слів, врахування денотативного чи конотативного значення. Це помітно при словотвірно-морфонологічному аналізі новотворів на позначення: 1) назв осіб: *лізингоотримувач, апелювач, зцілювач, пожертвувач, пильнувач, котловодець, совколюб, словодій*; 2) опредметнених дій (станів): *дончикочитання, рейтинготворення*; 3) конкретних понять: *рубанці* (титри до сюжету); 4) абстрактних понять: *духовнопровід, тероборона, літакопад, туглозаміщення*; 5) категорія ознаки: *волеборчий, стопродажний*. Девербативи субстантивної зони мають більші словотвірні можливості порівняно з відсубстантивними, бо віддієслівні похідні мають більш узагальнене значення: *свободословолюбець, дончиковідкриття, лютоспад, миробудування; державооборонно*. Специфіка взаємодії елементів морфонологічного синтезу – мотиватора і дериваційного засобу – умова морфонологічних трансформацій, морфонологічних стратифікацій, зміни голосних і приголосних (на морфемному шві в кореневій морфемі) знаходяться в позиції додаткової дистрибуції і формують нові типи основ у складі похідних.

Ураховуючи стратифікаційні підходи при аналізі морфонологічних трансформацій віддієслівних похідних, визначено чинники, які обмежують або стимулюють функціонування морфонологічних моделей семантичного або структурного виміру. До семантичних чинників належить: 1) лексичне значення твірних основ. 2) чинники, що мають формальне вираження в основах дієслів. До структурних чинників належать: 1) структурний тип основ; 2) чинники, що не мають регулярної функції в плані змісту (морфонологічний аспект).

Таким чином, інвентар формальних трансформацій, що відбуваються на морфемному шві, переконує, наскільки морфонологічно значущим є морфемний стик. Кожна частина мови має свій набір дериваційних суфіксів. Для морфонології релевантні такі з них: 1) характер ініціалі (вокалічний / консонантний); 2) морфонологічна структура твірної основи та форманта; 3) будова контактної зони; 4) походження твірної основи і форманта; 5) акцентна маркованість / немаркованість суфіксів, акцентна потужність.

При творенні віддієслівних дериватів субстантивної та ад'єктивної зон переважають комплексні морфонологічні операції. На структуру девербативів впливають такі механізми: 1) усичення дієслівної фіналі; 2) консонантні та вокалічні альтернації фонем; 3) нарощення (розширення) кореневої чи суфіксальної морфеми; 4) зміна акцентної позиції похідного.

Стратифікаційні підходи чітко простежується при творенні похідних на відповідному ступені деривації, коли враховуються семантичні, фонологічні, морфотактичні, морфонологічні, морфологічні, стилістичні властивості деривата на різних етапах дериваційного циклу. У межах морфонологічної стратифікаційної моделі девербатива враховують морфонологічну поведінку похідного, морфонологічну структуру твірного, сполучуваність формантів, обмеження в сполучуваності, специфіку словотвірної валентності, семантичні, морфологічні та стилістичні критерії (стилістично маркованих похідних).

Список використаних джерел:

1. Демешко І. М. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоєпія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія: навч. посіб. Кіровоград, 2013. 328 с.
2. Demeshko I. M. Typology of Ukrainian verb stems: word-forming and morphological aspects. *Studies in Media and Communication*. Volume 10. № 3. 2022. P. 12–20. Special Issue ISSN: 2325-8071. DOI:[10.11114/smc.v10i3.5828](https://doi.org/10.11114/smc.v10i3.5828).
3. Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф. Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі: монографія / відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ : Ін-т укр. мови НАН України, 2024. 351 с. URL: https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/02_strukturalisty.pdf (дата звернення: 12.11.2024).
4. Русаченко Н. П. *Морфонологічні особливості словотворчих моделей іменника староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст.* *Studia Philologica*. 2012. № 1. С. 123–128. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua> (дата звернення: 12.11.2024).
5. Bermudez-Otero R. The architecture of grammar and the division of labour in exponence. *The Phonology and Morphology of Exponence: The State of the Art*. J. Trommer (ed.). Oxford, 2012. P. 8–83. URL: [http://www.unice.fr/scheer/egg/BLuka18/Bermudez-Otero\(2012\).pdf](http://www.unice.fr/scheer/egg/BLuka18/Bermudez-Otero(2012).pdf) (дата звернення: 25.10.2024).